

Νικολέτα Τρούπκου

Ο τάφος του δεσπότη Δημητρίου στη Μονή της Χώρας και η Παναγία Ζωοδόχος Πηγή

Στη βορειοδυτική πλευρά της Κωνσταντινούπολης και σε μικρή απόσταση από την πύλη της Αδριανούπολης βρίσκεται η Μονή της Χώρας. Η ίδρυσή της ανάγεται στους 6^ο-7^ο αιώνες¹, όμως η μονή δέχθηκε εκτεταμένες αναστηλωτικές επεμβάσεις και νέα οικοδομική δραστηριότητα από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας στους 11^ο και 12^ο αιώνες. Έχοντας περιέλθει σε μεγάλη παρακμή στα τέλη του 13^{ου} με αρχές του 14^{ου} αιώνα², ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης³ ανέλαβε την αποκατάσταση του καθολικού, την προσθήκη σε αυτό διπλού νάρθηκα και την ψηφοθέτησή τους, καθώς επίσης την ίδρυση ταφικού παρεκκλησίου στα νότια και τη διακόσμησή του με τοιχογραφίες⁴. Οι παραπάνω εργασίες, για τις οποίες κάνει λόγο στη

¹ P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, τ. I-III, New York 1966, τ. I, σ. 7 (στο εξής: P. A. Underwood, *Kariye Djami I*).

² Για την ιστορία της μονής από τον 8^ο αιώνα ως την εποχή του Μετοχίτη βλ. P. A. Underwood, *Kariye Djami I* 7-16. Για την οικοδομική ιστορία βλ. R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* [Dumbarton Oaks Studies 25], Washington, D.C. 1987, σ. 12-36. Σύντομο ιστορικό διάγραμμα στο Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, University Park, PA 1976, σ. 40-41.

³ Alice-Mary Talbot, «Metochites Theodore», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, εκδ. A. P. Kazhdan κ.ά., τ. I-III, New York - Oxford 1991 (στο εξής: ODB), τ. II, σ. 1357-1358. — M. Hinterberger, Studien zu Theodoros Metochites, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 51 (2001) 285-319.

⁴ Αποτύπωση της διάταξης του εικονογραφικού προγράμματος και λεπτομερής ανάλυση των παραστάσεων, των τεχνικών χαρακτηριστικών και των υλικών κατασκευής στο P. A. Underwood, *Kariye Djami I* 28-183. Ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος της συγκεκριμένης έκδοσης περιέχουν αποκλειστικά φωτογραφίες των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών αντίστοιχα.

Η υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών, η πολυεπίπεδη λειτουργία της διακόσμησης και η σύνδεσή της με τον χορηγό της, ο οποίος διακρίνεται για την ευρυμάθεια και την πνευματικότητά του, επισημάνθηκαν και αναλύθηκαν σε αρκετές μελέτες. Θεωρείται απαραίτητη η αναφορά στο άρθρο του O. Demus, *The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of the Palaeologan Art*, στο P.

*Ρωμαϊκή Ιστορία*⁵ ο σύγχρονός του, φίλος και μαθητής του Νικηφόρος Γρηγοράς, μπορούν να χρονολογηθούν στο διάστημα 1316-1320/21.

Η Μονή της Χώρας αποτέλεσε τόπο ταφής όχι μόνο του κτήτορά της Θεοδώρου Μετοχίτη, αλλά και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και της αριστοκρατίας, όπως αποδεικνύεται από την ύπαρξη έξι ακόμη ταφικών μνημείων εντός του συγκροτήματος⁶. Από αυτά, το μοναδικό που βρίσκεται στον εσωνάρθηκα (στον βόρειο τοίχο του βόρειου διαμερίσματος)⁷ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο τύμπανο του αρκοσολίου διατηρείται το άνω τμήμα ψηφιδωτής σύνθεσης (εικ. 1α) όπου στο μέσον απεικονίζεται στηθαία και δεομένη η Παναγία που επιγράφεται ως ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η/ ΖΩΟ/ΔΟΧΟΣ ΠΗ/ΤΗ. Κάτω από αυτήν διατηρούνται αποσπασματικά δύο επιγραφές και ίχνη γραμμάτων μιας τρίτης. Η αριστερή εξ αυτών αναφέρει:

ΔΗΜΗΤΡΙ[ΟΣ Δ] ΟΥΚΑΣ [2 (: στίχοι]

και προσδιορίζει τη μορφή που εικονιζόταν στα αριστερά, από την οποία σώζονται μόνο τμήματα του στέμματός της. Βάσει της επιγραφής και του στέμματος⁸ προτάθηκε ήδη από τον P. Underwood η ταύτιση του προσώπου με τον δεσπότη Δημήτριο Άγγελο Δούκα Παλαιολόγο,

A. Underwood (εκδ.), *The Kariye Djami*, τ. IV, Princeton, MA 1975 (στο εξής: *Kariye Djami IV*), σ. 107-160, όπου αναλύονται λεπτομερώς τα στυλιστικά χαρακτηριστικά και προσδιορίζεται η τέχνη του μνημείου σε ευρύτερο πλαίσιο.

Η απόδοση των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών σε καλλιτέχνες ενός συνεργείου, η οποία έγινε βάσει της τεχνοτροπίας (Sirarpie Der Nersessian, Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion, στο *Kariye Djami IV*, σ. 303-349, ιδιαίτερα 349. — Susan Hatfield Young, Relations between Byzantine Mosaic and Fresco Technique. A Stylistic Analysis, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 25 (1976) 269-278, σ. 272-278), επιβεβαιώθηκε και από την παλαιογραφική ανάλυση του εντοίχιου διακόσμου του μνημείου (βλ. Νικολέτα Τρούπκου, *Η ελληνική γραφή των εντοίχιων ψηφιδωτών της ύστερης βυζαντινής περιόδου*, διδακτορική διατριβή, τ. I-II, Θεσσαλονίκη 2016 (στο εξής: Ν. Τρούπκου, *Γραφή εντοίχιων ψηφιδωτών*), τ. I, σ. 151-153.

⁵ Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantina historia, graece et latine*, τ. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XIX], Bonnae 1829, IX.13 Γ' (σ. 459) (στο εξής: Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*).

⁶ P. A. Underwood, *Kariye Djami I* 270-299. — Sarah T. Brooks, The History and Significance of Tomb Monuments at the Chora Monastery, στο H. A. Klein - R. G. Ousterhout (εκδ.), *Restoring Byzantium. The Kariye Camii in Istanbul and the Byzantine Institute Restoration*, New York 2004, σ. 23-31, ιδιαίτερα 25 κ.ε. (στο εξής: S. T. Brooks, History and Significance). — Sharon E. J. Gerstel, The Chora Parekklesion, the Hope for a Peaceful Afterlife, and Monastic Devotional Practices, στο H. A. Klein - R. G. Ousterhout - B. Pitarakis (εκδ.), *The Kariye Camii Reconsidered* [Istanbul Research Institute Symposium Series 1], Istanbul 2011, σ. 107-145.

⁷ P. A. Underwood, *Kariye Djami I* 295-299 (τάφος Η). — S. T. Brooks, History and Significance 29.

⁸ Για το στέμματογύριον, το κάλυμμα δηλαδή της κεφαλής των δεσποτών βλ. A. Kazhdan, «Stemmatogyriion», *ODB*, τ. III, σ. 1952.

γιο του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328). Ο ίδιος μελετητής θεώρησε μάλιστα πως η αρχή της επιγραφής βρισκόταν στο αριστερό τμήμα του ψηφιδωτού, εκεί όπου πιθανότατα θα αναφερόταν ο τίτλος και το όνομα του πατέρα του. Η κατεστραμμένη δεξιά επιγραφή θα προσδιόριζε τη σύζυγό του, όπως συνάγεται από τη διατήρηση μικρού μόνο τμήματος του πολυτελούς καλύμματος της κεφαλής. Η μεσαία επιγραφή, που αναφέρεται στην Παναγία, έχει ως εξής:

+ ΖΩΗΣ ΣΥ ΠΗΓΗ ΩΣ/ Θ (ΕΟΥ) ΜΗ(ΤΗ)Ρ ΛΟΓΟΥ ΔΗΜΗ/[ΤΡΙΟΣ]
Δ' ΕΓΩΓΕ ΣΟΣ/[...] ΠΟΘΩ [...].

Ψηφιδωτή απεικόνιση στηθαίου Χριστού με την επιγραφή «*Η Χώρα τῶν Ζώντων*» κοσμούσε το μετάλλιο στο μέσον του εσωρραχίου του αρκοσολίου (εικ. 1β). Από αυτήν, διατηρείται μόνο μέρος της επιγραφής και των χεριών Του που ευλογούν. Το υπόλοιπο τμήμα του εσωρραχίου καθώς και η διακοσμητική ζώνη πάνω από τη Ζωοδόχο Πηγή γεμίζουν με φυτικό κόσμημα.

Η επιλογή του εικονογραφικού θέματος της Ζωοδόχου Πηγής στον τάφο του Δημητρίου, εκτός του εσχατολογικού χαρακτήρα που αυτό διαθέτει⁹, θα μπορούσε ίσως να οφείλεται και σε άλλους παράγοντες, οι οποίοι θα διερευνηθούν στην παρούσα μελέτη.

⁹ Ταφικό χαρακτήρα έχουν επίσης οι απεικονίσεις της Ζωοδόχου Πηγής στον νότο της Οδηγήτριας (1312-1322), στον Αι-Γιαννάκη (τέλη γ' τέταρτου 14^{ου} αι.) και στο νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο των Αγίων Θεοδώρων (περ. 1400) στον Μυστρά, καθώς επίσης στους νόθηδες των σερβικών ναών του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Lesnovo (1349) και της Αναλήψεως στη Ravanica (περ. 1387). Βλ. T. Velmans, L'iconographie de la "Fontaine de Vie" dans la tradition byzantine à la fin du Moyen Âge, στο A. Grabar κ.ά. (εκδ.), *Synthronon. Art et archéologie de la fin de l'antiquité et du Moyen Âge* [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 2], Paris 1968, σ. 119-134, ιδιαίτερα 128 κ.ε. (στο εξής: T. Velmans, Fontaine de Vie). — Δ. Πάλλας, Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. Εικονογραφική ανάλυση και ιστορία του θέματος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971) Α' Μελέται 201-224, σ. 202-213 (στο εξής: Δ. Πάλλας, Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή). — N. Δρανδάκης, Ο Αι-Γιαννάκης του Μυστρά, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1987-1988) 61-82. — Rhodoniki Etzeoglou, The Cult of the Virgin Zoodochos Pege at Mistra, στο Maria Vassilaki (εκδ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot 2005 (στο εξής: *Images of the Mother of God*), σ. 239-249 (στο εξής: Rh. Etzeoglou, Virgin Zoodochos Pege). — Tatjana Starodubcev, The Cult of the Virgin Ζωοδόχος πηγή and Its Reflection in the Painting of the Palaeologan Era (στα σερβικά με αγγλική περίληψη), *Zograf* 33 (2009) 101-119 (στο εξής: T. Starodubcev, Virgin Ζωοδόχος πηγή). Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον κ. Dušan Simić, υποψήφιο Διδάκτορα Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου, για τη μετάφραση του άρθρου.

Ας σημειωθεί ότι από την T. Velmans, Fontaine de Vie 132 και την Rh. Etzeoglou, Virgin Zoodochos Pege 245 ο τάφος του δεσπότη Δημητρίου τοποθετείται εσφαλμένα στο νότιο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας.

Η εικονογραφία της Ζωοδόχου Πηγής συνδέεται άρρηκτα με τη Μονή της Θεοτόκου Πηγής¹⁰ έξω από τη νοτιοδυτική πλευρά των τειχών της Κωνσταντινούπολης, κοντά στην πύλη της Συληβρίας. Η ίδρυση του πρώτου ναού ανάγεται, κατά την παράδοση, στον Λέοντα Α΄ (457-474), ενώ μεγαλοπρεπής ναός ανηγέρθη από τον Ιουστινιανό (527-565). Η μονή, με το θαυματουργό της αγίασμα, κατείχε ιδιαίτερη θέση μεταξύ των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Πρωτεύουσας και μαζί με τις Βλαχέρνες θεωρούνταν οι προστατευτικοί πυλώνες των χερσαίων τειχών της Κωνσταντινούπολης¹¹. Κατά τους επόμενους αιώνες, ο ναός ανακαινίστηκε και διακοσμήθηκε με αυτοκρατορικές χορηγίες, ενώ παράλληλα προστέθηκαν παρεκκλήσια. Αξίζει να αναφερθεί ότι τον 10^ο αιώνα είχε ήδη καθιερωθεί η πομπική μετάβαση του αυτοκράτορα στη Μονή της Πηγής την ημέρα της Αναλήψεως και η συμμετοχή του στην πατριαρχική Θεία Λειτουργία¹². Πληροφορίες για θαύματα που επιτελέστηκαν μεταξύ του 5^{ου} και του 10^{ου} αιώνα αντλούνται από μία ανώνυμη συλλογή 47 επιλεγμένων θαυμάτων, η οποία χρονολογείται στο β΄ με γ΄ τέταρτο του 10^{ου} αιώνα¹³.

Για την Οδηγήτρια του Μυστρά βλ. επίσης Α. Τάντσης, Η χρονολόγηση του ναού της Οδηγήτριας στο Μυστρά, *Βυζαντικά* 31 (2014) 179-204, όπου υποστηρίζεται η ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων. Η Ζωοδόχος Πηγή στον νάρθηκα συνδέεται με τη δεύτερη φάση, που τοποθετείται μετά το 1382, ενώ παράλληλα αμφισβητείται ο ταφικός χαρακτήρας της παράστασης και προτείνεται ο συσχετισμός της με παράκληση του δεσπότη Θεοδώρου Παλαιολόγου και της συζύγου του για την απόκτηση τέκνου. Σε πρόσφατο άρθρο του ο Μ. Κάππας υποστηρίζει κατηγορηματικά την ανοικοδόμηση του ναού σε μία μόνο φάση και μάλιστα από τεχνίτες που γνώριζαν πολύ καλά την κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική (βλ. Μ. Kappas, *Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside. The View from Kastania*, στο Sharon E. J. Gerstel (εκδ.), *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean* [Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages 11], Turnhout 2016, σ. 147-181, ιδιαίτερα 176 σημ. 105. Ευχαριστώ τον κ. Αθανάσιο Σέμογλου, Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., για την υπόδειξη του συγκεκριμένου άρθρου.

¹⁰ Για τη Μονή της Πηγής βλ. Εὐγενίου ἱερέως, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, Ἀθήνα 1886 (στο ἐξῆς: Εὐγενίου ἱερέως, *Ζωοδόχος Πηγή*). — S. Bénay, Le monastère de la Source à Constantinople, *Échos d'Orient* 3.4 (1899-1900), 223-228 καὶ 295-300 (στο ἐξῆς: S. Bénay, Le monastère). — R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Μέρος 1^ο: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, τ. III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969², σ. 223-228 όπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία (στο ἐξῆς: R. Janin, *La géographie*).

¹¹ Alice-Mary Talbot, Two Accounts of Miracles at the Pege Shrine in Constantinople, στο *Mélanges Gilbert Dagron* [Travaux et Mémoires 14], Paris 2002, σ. 605-615, ιδιαίτερα 606 (στο ἐξῆς: A.-M. Talbot, Two Accounts).

¹² Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, ἐκδ. J. J. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo, graece et latine*, τ. I [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1829, κεφ. 18, σ. 108-114.

¹³ A.-M. Talbot, Two Accounts 607-609.

Κύρια πηγή για την ιστορία της μονής και τα θαύματα που επιτελούνταν εκεί¹⁴ κατά την περίοδο από τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ως τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β΄ αποτελεί το έργο του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθοπούλου¹⁵, το οποίο συντάχθηκε μεταξύ 1308 και 1320¹⁶. Από τον Νικηφόρο πληροφορούμαστε ότι ο ναός υπέστη μετατροπές για την εξυπηρέτηση της ρωμαιοκαθολικής λειτουργικής πρακτικής, ενώ αναφέρει πως μέχρι και τις μέρες του η Αγία Τράπεζα παρέμενε «λατινικῶς διεσκευασμένη»¹⁷. Παράλληλα, σημειώνει ότι καθ' όλη την περίοδο της λατινοκρατίας δεν πραγματοποιήθηκε κανένα θαύμα. Η θαυματουργός δράση του αγιάσματος ξεκίνησε πάλι επί της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄, χάρη στην κραταιά του πίστη και στην αντίθεσή του προς τη φιλενωτική πολιτική του πατέρα του Μιχαήλ Η΄ (1259-1282)¹⁸. Την ίδια περίοδο το προσκύνημα γνώρισε πολύ μεγάλη ακμή και πλήθος πιστών συνέρρεε σε αυτό. Ήδη στα 1306¹⁹ βρίσκουμε καθιερωμένη την εορτή της Ζωοδόχου Πηγής την Παρασκευή της Διακαινησίμου, για την οποία ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος συνέθεσε Ακολουθία²⁰.

Το έργο του ίδιου εκκλησιαστικού συγγραφέα για τη Ζωοδόχο Πηγή αποτελείται από συνολικά 63 θαύματα. Το πρώτο από αυτά

¹⁴ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, *Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων, ἐκδοθέντα ἐπιστάσιᾳ Ἀμβροσίου ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως*, Lipsiae 1802 (στο ἐξῆς: Νικ. Καλ. Ξανθοπούλου, *Περὶ συστάσεως*). Ἄς αναφερθεῖ ὅτι τὸ 1812 ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολι ἐπιτομὴ τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, μεταγεγραμμένη σὲ ἀπλούστερη γλῶσσα (Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, *Σύγγραμμα περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου Οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων. Μεταφρασθὲν μὲν ὡς ἐπιτομὴ εἰς τὴν ἀπλὴν διάλεκτον πρὸς κατάληψιν τῶν ἀπλουστέρων. Ἐπιθεωρηθὲν δὲ, καὶ ὡς οἶον τε ἐπὶ τὸ βέλτιον μετενεχθὲν παρὰ τινος εὐσεβοῦς Ἰατροφιλοσόφου, ἐν τῷ εἰς τὸ Μαχμουτπασάχανι Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ ἐν ἔτει 1812*).

¹⁵ Alice-Mary Talbot, «Xanthopoulos Nikephoros Kallistos», *ODB*, τ. III, σ. 2207.

¹⁶ A.-M. Talbot, Two Accounts 609, 615 σημ. 52, ὅπου ἀναθεωρεῖ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἀποψη γιὰ ὀρισμὸ τοῦ 1306 ὡς *terminus post quem* τῆς συγγραφῆς (Alice-Mary Talbot, Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art, *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994) 135-165, σ. 136 σημ. 3 [στο ἐξῆς: A.-M. Talbot, Epigrams]).

¹⁷ Νικ. Καλ. Ξανθοπούλου, *Περὶ συστάσεως* 63.

¹⁸ Νικ. Καλ. Ξανθοπούλου, *αὐτόθι*.

¹⁹ Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ 60^{οῦ} θαύματος ποῦ συνέβη τὴν ἡμέρα τῆς εορτῆς κατὰ τὸ 24^ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ανδρονίκου Β΄ (Νικ. Καλ. Ξανθοπούλου, *Περὶ συστάσεως* 85-86). Ὁ ἀκριβὴς χρόνος καθιέρωσης τῆς εορτῆς παραμένει ἀγνωστος.

²⁰ Εὐγενίου ἱερέως, *Ζωοδόχος Πηγή* 66. — S. Bénay, *Le monastère* 228. — R. Janin, *La géographie* 227. Σύμφωνα με χειρόγραφους αἰγιορειτικούς συναξαριστές ποῦ βρῆκε ὁ Νικόδημος Αἰγιορείτης, ἡ ἀνάμνηση τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τελοῦνταν στὶς 9 Ἰουλίου (Νικόδημου Ἀγιορείτου, *Συναξαριστῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1868, σ. 254).

αναφέρεται στον Λέοντα Α΄, ο οποίος πριν ακόμη γίνει αυτοκράτορας, βρήκε καθ' υπόδειξη της Παναγίας το αγίασμά της και θεράπευσε χάρη σε αυτό έναν τυφλό. Όταν ανέβηκε στον θρόνο οικοδόμησε ναό προς τιμήν της στο σημείο εκείνο²¹. Πρόκειται για παράδοση ίδρυσης του προσκυνήματος, που πιθανόν δημιουργήθηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα από τους μοναχούς της Πηγής, προκειμένου να αποδείξουν την παλαιότητα της και ότι διαθέτει ιστορικά ερείσματα²². Τα επόμενα 47 θαύματα²³, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου που σχετίζεται με τη θεραπεία του Ιουστινιανού και την ανέγερση μεγαλοπρεπούς ναού ως δείγμα ευγνωμοσύνης στην Παναγία, αποτελούν το περιεχόμενο της ανώνυμης συλλογής του 10^{ου} αιώνα που προαναφέρθηκε, μεταγεγραμμένα όμως σε λογιότερη γλώσσα²⁴. Τα υπόλοιπα 15 είναι θαύματα που συνέβησαν την εποχή του συγγραφέα, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αναφέρει, γνώρισε τους ασθενείς και υπήρξε μάρτυρας της θεραπείας τους. Χαρακτηριστικότερη είναι εκείνη του μοναχού Μακαρίου από τις Σέρρες (63^ο θαύμα), ο οποίος έχοντας γιατρευτεί από μακροχρόνια ασθένεια, παρακίνησε τον Νικηφόρο να καταγράψει τόσο το δικό του θαύμα όσο και μερικά από τα αμέτρητα που επιτελούνταν στη μονή²⁵. Ωστόσο, σε κανένα από όλα αυτά δεν υπάρχει κάποιο που να σχετίζεται με τον δεσπότη Δημήτριο, ώστε να δικαιολογείται μία στενότερη σχέση του ίδιου με τη Ζωοδόχο Πηγή. Η μοναδική περίπτωση καταγεγραμμένου θαύματος την εποχή του Νικηφόρου, που αφορά μέλος της βασιλικής οικογένειας, είναι η θεραπεία από εντονότατες στομαχικές διαταραχές της βασίλισσας Ευδοκίας, κόρης του Θεοδώρου Βοΐλα Μουζάλωνα και συζύγου του δεσπότη Κωνσταντίνου Δούκα Κομνηνού Παλαιολόγου²⁶, ο οποίος υπήρξε ετεροθαλής αδελφός του Δημητρίου.

Από τις διαθέσιμες στις πηγές πληροφορίες γνωρίζουμε ότι ο Δημήτριος²⁷ ήταν ο τρίτοτοκος γιος του Ανδρονίκου Β΄ και της δεύτερης συζύγου του Γιολάντας-Ειρήνης της Μομφερρατικής, γεννημένος περίπου

²¹ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 8-11.

²² R. Janin, *La géographie* 224. Αμφισβήτηση της εγκυρότητας του Ξανθόπουλου από τον S. Bénay, *Le monastère*, 225-226.

²³ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 11-61.

²⁴ A.-M. Talbot, *Two Accounts* 610.

²⁵ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 89-94.

²⁶ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 83-85 (59^ο θαύμα). Για την Ευδοκία βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (στο εξής: *PLP*), τ. Add. 1 (I-VIII), Wien 1988, αρ. 91886 (σ. 92). Για τον Κωνσταντίνο βλ. *PLP*, τ. IX, Wien 1989, αρ. 21499 (σ. 98-99).

²⁷ *PLP*, τ. IX, αρ. 21456 (σ. 87-88). Βλ. επίσης D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σ. 160 αρ. 147.

το 1295. Φιλοδοξία της μητέρας του ήταν να καταστούν οι γιοι της βασιλείς σε επιμέρους τμήματα της αυτοκρατορίας, σχέδιο που έβρισκε κάθετα αντίθετο τον σύζυγό της. Έτσι, στα 1305/1306 η αυτοκράτειρα έστειλε με μεγάλη χρηματική χορηγία τον Δημήτριο στον κράλη Μιλούτιν, για να τον ανακηρύξει διάδοχο του σερβικού θρόνου, δεδομένου ότι ο ίδιος δεν είχε αποκτήσει παιδιά από τη Σιμωνίδα. Εξαιτίας όμως της τραχύτητας του τόπου, ο νεαρός βασιλόπαις σύντομα επέστρεψε στο Βυζάντιο²⁸. Στο διάστημα 1321-1327 ο Δημήτριος, ως δεσπότης²⁹, υπήρξε διοικητής της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από μια σειρά αγιορειτικών εγγράφων³⁰, καθώς επίσης από τη συμμετοχή του στα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ανδρονίκου Β' και του Ανδρονίκου Γ'³¹. Σύμφωνα με τις οδηγίες του πατέρα του, συγκρότησε τον Νοέμβριο του 1327 στη Θεσσαλονίκη στρατό, συμπεριλαμβανομένου του πρωτοβεστιαρίου Ανδρονίκου Παλαιολόγου και του Μιχαήλ Ασάν, ώστε μαζί με τις σερβικές ενισχύσεις που αναμενόταν να βαδίσουν εναντίον του νεαρού Ανδρονίκου. Μετά τη συγκέντρωσή τους αναχώρησαν για τις Σέρρες, όπου οχυρώθηκαν και εκεί πληροφορήθηκαν τον Ιανουάριο του 1328 την προσχώρηση της Θεσσαλονίκης στον νεαρό Ανδρόνικο. Από τους φρουρούς που είχαν αφήσει εντός της πόλης άλλοι σκοτώθηκαν και άλλοι αιχμαλωτίστηκαν. Ο στρατός που τους ακολουθούσε διαλύθηκε, αρκετοί αυτομόλησαν στον Ανδρόνικο Γ', ενώ οι ίδιοι κατέφυγαν στον κράλη της Σερβίας. Οι σύζυγοι και τα παιδιά του δεσπότη Δημητρίου, του επάρχου Μονομάχου και του Ισαάκιου Ραούλ μεταφέρθηκαν κατ' εντολή

²⁸ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, VII.5 Γ' (σ. 243-244).

²⁹ Για το αξίωμα του δεσπότη βλ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Το αξίωμα του «δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου, στο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (εκδ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου* (Ιωάννινα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999), Ιωάννινα 2001, σ. 73-97 (= Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζάντιο 13^{ος} αιώνας. Από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου - Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016, αρ. V). Για την ιστορία του αξιώματος βλ. σ. 73-84.

³⁰ L. Petit (έκδ.), *Actes de Chilandar, Première partie : Actes grecs, Vizantijskij Vremennik* 17 (1911) [Actes de l'Athos V], αρ. 76 (σ. 167-168), 86 (σ. 186-187) (αναδημοσίευση στο F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, αρ. 29 [σ. 83-84]), αρ. 87 (σ. 187) και 95 (σ. 202-203). — J. Bompaire (έκδ.), *Actes de Xéropotamou* [Archives de l'Athos III], Paris 1964, αρ. 21 (σ. 172-175) και 23 (σ. 177-178). — Denise Papachryssanthou (έκδ.), *Actes de Xénophon* [Archives de l'Athos XV], Paris 1986, αρ. 19 (σ. 155-161). Όλα τα παραπάνω καλύπτουν την περίοδο 1321-1324.

³¹ Ιωάννου Καντακουζηνού, *Ιστοριών Βιβλία Δ'*, έκδ. L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, graece et latine*, τ. I-III [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XX], Bonnae 1828-1832 (ανατ. Αθήνα 2006, εισαγωγή Δ. Ζ. Σοφιανός), τ. I, I.51-55 (σ. 259-277) (στο εξής: Ιω. Καντακουζηνού, *Ιστοριών Βιβλία*). — Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IX.1 Ζ' (σ. 394), Θ' (σ. 396-397), IX.4 Γ'-Δ' (σ. 409-411).

του νεαρού αυτοκράτορα από την Έδεσσα, όπου βρίσκονταν υπό περιορισμό, στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στο Διδυμότειχο, για να παραμείνουν με τη μητέρα του Ξένη.

Οι σχέσεις θείου και ανεψιού φαίνεται πως αποκαταστάθηκαν μετά την άνοδο του Ανδρονίκου Γ΄ στον θρόνο το 1328, καθώς ο Δημήτριος παρουσιάζεται ως ένας από τους μάρτυρες, ενώπιον των οποίων ο αυτοκράτορας έδωσε τους όρκους πίστewς σε χρυσόβουλλό του προς τον δούκα και την κοινότητα της Βενετίας, που χρονολογείται τον Νοέμβριο του 1332³². Οι σχέσεις αυτές θα ανατρέπονταν όταν οι υπαίτιοι της συνωμοσίας που εξυφάνθηκε κατά την απουσία του αυτοκράτορα στα 1335/1336 προσπάθησαν να ενοχοποιήσουν τον δεσπότη Δημήτριο. Κατά την ανάκρισή τους, σεβόμενος ο Ανδρόνικος Γ΄ τη θεία του Σιμωνίδα που ήταν παρούσα, αρνήθηκε να κάνει δεκτές τις κατηγορίες εις βάρος του Δημητρίου³³. Η τελευταία μνεία στο πρόσωπο του δεσπότη γίνεται με αφορμή τον γάμο της κόρης του Ειρήνης με τον Ματθαίο Καντακουζηνό Ασάν, γιο του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, που έγινε στα τέλη του 1339 στη Θεσσαλονίκη³⁴. Ο θάνατός του τοποθετείται μετά το 1340³⁵ ή μετά το 1343³⁶.

Η επιλογή του χώρου ταφής του Δημητρίου αλλά και του εικονογραφικού θέματος για τη διακόσμηση του αρκοσολίου του, πιθανότατα εκφράζουν τη στενή σχέση με τον πατέρα του και την πίστη του προς αυτόν. Η Μονή της Χώρας αποτέλεσε το καύχημα και «το δεύτερο σπίτι» του κτήτορά της Θεοδώρου Μετοχίτη, ο οποίος υπήρξε στενός συνεργάτης και φίλος του Ανδρονίκου Β΄. Παρέμεινε δίπλα στον γηραιό αυτοκράτορα ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές του εμφυλίου πολέμου με τον εγγονό του και υπέστη, εξαιτίας αυτής της στάσης του, την καταλήστευση και καταστροφή της οικίας του από τους οπαδούς του Ανδρονίκου Γ΄ και την εξορία του στο Διδυμότειχο από τον νεαρό βασιλιά. Όταν μάλιστα επέστρεψε από αυτήν και εγκαταστάθηκε στη Μονή της Χώρας, η λύπη του ήταν βαθύτατη τόσο για τα δεινά που υπέφερε —την φυλάκιση των παιδιών του και το πρόβλημα υγείας που έπρεπε να αντιμετωπίσει— όσο και για την απαγόρευση οποιασδήποτε επικοινωνίας του (είτε προσωπικής είτε μέσω επιστολής) με τον Ανδρόνικο Β΄. Ο θάνατός του ήρθε 30 ημέρες ύστερα από εκείνον του γηραιού αυτοκράτορα (13 Μαρτίου 1332). Η γλαφυρή περιγραφή όλων

³² F. Miklosich – I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, τ. IV, Vindobonae 1865 (ανατ. Χ. Σπανού, Αθήνα χ. χρ.), αρ. XXV (σ. 105-111).

³³ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, XI.2 Α΄-Ε΄ (σ. 530-534).

³⁴ Ιω. Καντακουζηνού, *Ιστοριών Βιβλία*, τ. II, II.38 (σ. 534).

³⁵ P. A. Underwood, *Kariye Djami I* 298.

³⁶ Βλ. σημείωση 27.

αυτών των γεγονότων οφείλεται στον Νικηφόρο Γρηγορά³⁷, ο οποίος ανήκε στον στενό κύκλο των υποστηρικτών του Ανδρονίκου Β΄, όπως επίσης ο Δημήτριος και η αδελφή του Σιμωνίδα, σύμφωνα με όσα παρουσιάζονται στην *Ιστορία* του. Ο δεσπότης Δημήτριος ήταν εκείνος ο γιος του Ανδρονίκου Β΄ που παρέμεινε στο πλευρό του πατέρα του και δεν προσχώρησε στον ανειψιό του, σε αντίθεση με τον αδελφό του μαρκήσιο Θεόδωρο, ο οποίος τάχθηκε με το μέρος του Ανδρονίκου Γ΄³⁸. Είχε επίσης τη δυνατότητα να αμυνθεί υπέρ του Ανδρονίκου Β΄, δεδομένου ότι ο ετεροθαλής αδελφός του Κωνσταντίνος είχε φυλακιστεί το 1322 από τον Ανδρόνικο Γ΄ στο Διδυμότειχο³⁹. Συνεπώς, η ταφή του δεσπότη και της συζύγου του στη Μονή της Χώρας αποτελεί μια μαρτυρία της σχέσης αυτής. Θα μπορούσε επίσης να ειπωθεί ότι το μνημείο του κατέχει μια ιδιαίτερη και ελαφρώς προβεβλημένη θέση εντός του συγκροτήματος, καθώς πρόκειται για το μοναδικό αρκοσόλιο που τοποθετήθηκε στον εσωνάρθηκα.

Σε ό,τι αφορά τον ίδιο τον Ανδρόνικο Β΄, θα πρέπει να επισημανθούν αφενός η απόρριψη της εκκλησιαστικής πολιτικής του πατέρα του Μιχαήλ Η΄, που μέσω της συνόδου της Λυών (1274) είχε αποδεχθεί την ένωση των Εκκλησιών, και αφετέρου η μεγάλη ευσέβειά του προς την Παναγία. Χάρη σε αυτήν, προχώρησε στην έκδοση θεσπίσματος, σύμφωνα με το οποίο ολόκληρος ο Αύγουστος αφιερωνόταν στη Θεοτόκο. Την πρώτη ημέρα του μήνα η Θεία Λειτουργία θα τελούνταν στη Μονή Οδηγών, κατά την εορτή της Κοίμησης στην Αγία Σοφία και την 31^η στις Βλαχέρνες. Οριζόταν επίσης πως σε καθημερινή βάση θα αναπέμπονταν ύμνοι και προσευχές στην Παναγία, σε διαφορετικό κάθε ημέρα ναό. Όπως πρότεινε ο V. Grumel σε σχετικό του άρθρο⁴⁰, αφορμή για την έκδοση του θεσπίσματος θα πρέπει να υπήρξε η διάσωση του θρόνου μετά τη στάση του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, τον οποίο τύφλωσε ο στρατηγός Θεόδωρος Λιβαδάριος. Πρόκειται για γεγονότα που συνέβησαν στα τέλη του 1296 και κατά συνέπεια, η χρονολόγηση του θεσπίσματος μπορεί να τοποθετηθεί στο 1297. Μέσω αυτού, ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να εκφράσει τις βαθύτατες ευχαριστίες του και την ευγνωμοσύνη του προς την ισχυρή προστάτιδά του, για την ανέλπιστα σωτηρία του. Η μεγάλη πίστη του εκφράστηκε επίσης από το γεγονός ότι κατά την κρίσιμη καμπή του εμφυλίου πολέμου με τον Ανδρόνικο Γ΄, είχε ζητήσει τη μεταφορά της εικόνας της

³⁷ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IX.6 Η΄ (σ. 425-426), IX.7 Β΄ (σ. 428), IX.13 Γ΄ (σ. 458-460), X.2 Α΄ (σ. 474).

³⁸ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IX.1 Η΄ (σ. 396).

³⁹ Βλ. σημείωση 26.

⁴⁰ V. Grumel, *Le mois de Marie des Byzantins, Échos d'Orient* 31 (1932) 257-269.

Παναγίας Οδηγήτριας στα ανάκτορα, στην οποία προσέπεσε τη νύκτα της επικράτησης του εγγονού του και της εισόδου του στην Κωνσταντινούπολη, παρακαλώντας να μη θανατωθεί από τον νεαρό αυτοκράτορα. Και κατά τις τελευταίες του στιγμές, μη έχοντας τη δυνατότητα να λάβει τη Θεία Κοινωνία, προσκύνησε την εικόνα της Παναγίας και ξεψύχησε⁴¹.

Η ειδικότερη σχέση του Ανδρονίκου Β΄ με τη Ζωοδόχο Πηγή έγκειται στην επανεκκίνηση των θαυμάτων στον ναό, στην αύξηση της φήμης του και στην αναζωογόνηση της λατρείας κατά την περίοδο της βασιλείας του. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανάπτυξης και προώθησης του προσκυνήματος εγράφη η Ακολουθία της εορτής και η συλλογή των θαυμάτων από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, καθώς επίσης ένας αριθμός επιγραμμάτων από τον Μανουήλ Φιλή, που αναφέρονται είτε σε εικόνα της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής, είτε σε αναθήματα ατόμων που θεραπεύτηκαν, είτε τέλος σε απεικόνιση της θεραπείας ενός λεπρού που ονομαζόταν Καλλιέργης, εντός του ναού (δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για τοιχογραφία ή φορητή εικόνα)⁴². Η τελευταία περίπτωση είναι διαφορετική από εκείνες, για τις οποίες γνωρίζουμε με βεβαιότητα την αναπαράστασή τους μέσω της διήγησης του Ξανθόπουλου. Πρόκειται για τη θεραπεία του Λακεδαμόνιου εμπόρου Γεώργιου Μαϊούλιου (49^ο θαύμα) και των Ιωάννη Ροδέλφου (57^ο θαύμα) και Μανουήλ (58^ο θαύμα)⁴³ που υπηρετούσαν στην αυτοκρατορική φρουρά των Βαράγγων. Αξίζει να αναφερθεί ότι, μόλις ο Ανδρόνικος Β΄ πληροφορήθηκε την ίαση του Ιωάννη Ροδέλφου, συγκέντρωσε μοναχούς, κλήρο και πιστούς και τέλεσαν ολονυκτία στον ναό.

Η απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής στον τάφο του Δημητρίου πιθανόν αποτελεί μια εσκεμμένη υπόμνηση της ανάπτυξης του προσκυνήματος επί των ημερών του πατέρα του. Ίσως μάλιστα να συνιστά δείγμα ευγνωμοσύνης από τη δική του πλευρά προς την Παναγία, για τη σωτηρία του ίδιου και της οικογένειάς του. Η επιστροφή του στο Βυζάντιο δεν συνοδεύτηκε από φυλάκιση ή από την υποχρέωση να περιβληθεί το μοναχικό σχήμα για να αντιμετωπίσει τη νέα κατάσταση. Απόλαυσε την εύνοια του νέου αυτοκράτορα, ο οποίος δεν του προσήψε κατηγορίες για συνωμοσία εναντίον του, όταν εκδηλώθηκε προσπάθεια σφετερισμού της εξουσίας, ενώ η κόρη του Ειρήνη έλαβε ως σύζυγο τον γιο του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, πιστότατου φίλου του Ανδρονίκου Γ΄. Ας αναφερθεί τέλος πως και ο ίδιος ο νεαρός Ανδρόνικος θεραπεύθηκε από βαρύτατη ασθένεια όσο βρισκόταν το 1329 στο

⁴¹ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IX.6 Δ΄ (σ. 421-422), IX.14 Δ΄ (σ. 462).

⁴² A.-M. Talbot, *Epigrams* 137, 141-164.

⁴³ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περί συστάσεως* 67 (49^ο θαύμα), 83 (57^ο και 58^ο θαύμα).

Διδυμότειχο, χάρη στο αγιασμένο νερό της Ζωοδόχου Πηγής. Στον ναό της προσέτρεξε για να ευχαριστήσει τη Θεοτόκο αμέσως μόλις επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη μία σύντομη αναφορά στον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής. Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα έρευνα⁴⁵, η δημιουργία του σχετίζεται με την άνθηση της λατρείας του προσκυνήματος στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και την καθιέρωση της εορτής την Παρασκευή της Διακαινησίμου. Η εικονογραφία της, που συνδέεται με την υμνολογία και είναι πλήρης συμβολικού περιεχομένου, έλκει τις σχεδιαστικές της καταβολές από την Παναγία Βλαχερνίτισσα⁴⁶. Είναι πιθανόν να διαμορφώθηκε στους κύκλους των λογίων της Κωνσταντινούπολης και δεν αποκλείεται να συνιστά έμπνευση του Νικηφόρου Κάλλιστα του Ξανθόπουλου⁴⁷. Άλλωστε, από τα σωζόμενα παραδείγματα παρατηρείται μία εξέλιξη του θέματος. Σύμφωνα με τον Δ. Πάλλα μπορούν να διακριθούν δύο παραλλαγές, η συνοπτική και η ανεπτυγμένη. Στην πρώτη, η Παναγία εικονίζεται δεομένη εντός φιάλης, το χείλος της οποίας έχει συνήθως πολυγωνικό σχήμα. Απουσιάζει η απόδοση της δεξαμενής, πάνω από την οποία υψωνόταν η λεκάνη στο αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη. Η Παναγία μπορεί να παριστάνεται και χωρίς τον Χριστό μπροστά στο στήθος της. Χαρακτηριστική της δεύτερης παραλλαγής είναι η ανάδυση της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου από φιάλη που υψώνεται μέσα από μια δεξαμενή, ενώ και στους δύο χώρους ανοίγονται κρουνοί ύδατος. Γύρω από τη δεξαμενή εικονίζονται πρόσωπα που λαμβάνουν τη θαυματουργό χάρη του αγιάσματος. Καθώς εξελίσσεται ο συγκεκριμένος τύπος από τα τέλη του 14^{ου}⁴⁸ ως και τον 18^ο αιώνα, πληθαίνουν τα δευτερεύοντα πρόσωπα της σκηνης, καθώς και ο διάκοσμος της δεξαμενής. Παράλληλα με την εικονογραφική εξέλιξη, παρατηρούμε ότι ποικίλλουν ο χώρος και οι παραστάσεις σε συνδυασμό με τις οποίες

⁴⁴ Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, ΙΧ.10 Α' (σ. 439), Ε' (σ. 442). — Ιω. Καντακουζηνού, *Ιστοριών Βιβλία*, τ. Ι, Π.16 (σ. 409-411), Π.20 (σ. 426-427).

⁴⁵ T. Velmans, *Fontaine de Vie* 128 κ.ε. — Δ. Πάλλας, Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή 201-206. — Natalia Teteriatnikov, *The Image of the Virgin Zoodochos Pege: Two Questions Concerning its Origin*, στο *Images of the Mother of God*, σ. 225-238 (στο εξής: N. Teteriatnikov, *Image*). — T. Starodubcev, *Virgin Ζωοδόχος πηγή* 101, 110 (καταγραφή της ιστορίας της έρευνας σχετικά με το εικονογραφικό θέμα).

⁴⁶ T. Velmans, *Fontaine de Vie* 128. — N. Teteriatnikov, *Image* 229-233.

⁴⁷ Δ. Πάλλας, Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή 206.

⁴⁸ Εφόσον γίνει αποδεκτή η άποψη του Ν. Δρανδάκη για χρονολόγηση της τοιχογραφίας της Ζωοδόχου Πηγής στον Άι-Γιαννάκη του Μυστρά (του πρώτου παραδείγματος αυτής της παραλλαγής) στον όψιμο 14^ο αιώνα (βλ. σημ. 9). Ο Δ. Πάλλας υποστηρίζει τη χρονολόγηση της σκηνης μέσα στον 15^ο αιώνα (Δ. Πάλλας, Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή 208).

τοποθετείται η Ζωοδόχος Πηγή εντός των μνημείων⁴⁹. Μπορεί να εικονίζεται στην αφίδα του Ιερού Βήματος (Άγιος Νικόλαος στην Ρσαça, ΠΓΔΜ) ή στον νάρθηκα (Οδηγήτρια Μυστρά) και να συνδυάζεται με τον Ευαγγελισμό (Αι-Γιαννάκης Μυστρά) ή τον Μελισμό (Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι) ή τους Θεοπάτορες (Οδηγήτρια Μυστρά).

Χρονολογία-σταθμός για το θέμα της δημιουργίας του εικονογραφικού τύπου της Ζωοδόχου Πηγής θεωρείται το 1306, οπότε την ημέρα της εορτής κατέρρευσε ένας από τους κίονες που συγκρατούσαν την κλίμακα προς τον ημιυπόγειο χώρο του αγιάσματος, συνθλίβοντας τη φιάλη, χωρίς ωστόσο να υπάρξει κανένας απολύτως τραυματισμός (60^ο θαύμα)⁵⁰. Από την αφήγηση του Ξανθόπουλου πληροφορούμαστε ότι ο θόλος της φιάλης κοσμούνταν με ψηφιδωτή παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ως Ζωηφόρου Πηγής «κακείθεν τῷ ὕδατι ἀτενίζουσιν ἐνεργὸν αὐτὸ καθιστᾶν»⁵¹. Δεδομένου ότι ο ίδιος γράφει μεταξύ 1308 και 1320, οπωσδήποτε είχε προηγηθεί η απαραίτητη ανακαίνιση και ψηφοθέτηση του χώρου, κατά πάσα πιθανότητα με χορηγία του Ανδρονίκου Β'⁵². Η ανάθεση της διακόσμησης θα πρέπει να έγινε στο καλύτερο εργαστήριο και δεν είναι απίθανο να πρόκειται για εκείνο που αργότερα δούλεψε στη Μονή της Χώρας (συμπεριλαμβανομένων των ψηφιδωτών στα ταφικά μνημεία του Μιχαήλ Τορνίκη στο παρεκκλήσιο, περίπου 1328, και του δεσπότη Δημητρίου στον εσωνάρθηκα, περίπου 1340). Με βάση πρόσφατη παλαιογραφική μελέτη την οποία εκπόνησα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής⁵³, έχουν διακριθεί επτά γραφείς στο σύνολο των ψηφιδωτών της Μονής της Χώρας, από τους οποίους ο δεύτερος εμφανίζεται τόσο στη φάση ψηφοθέτησης επί Μετοχίτη, όσο και στον τάφο του Δημητρίου. Εκεί επιγράφει τον στηθαίο Χριστό «Χώρα τῶν Ζώντων», ενώ ο έβδομος γραφέας τοποθετεί τις επιγραφές της Ζωοδόχου Πηγής και του δεσπότη στο τύμπανο του αρχοσολίου. Στο ίδιο συνεργείο οφείλεται τόσο η διακόσμηση των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, όπως έχει ήδη προταθεί από την έρευνα με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια⁵⁴, όσο και

⁴⁹ Βλ. σημ. 9 όπου οι αφιερωμένες στο θέμα της Ζωοδόχου Πηγής μελέτες με παράθεση του συνόλου των παραστάσεων.

⁵⁰ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 85-86.

⁵¹ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 13.

⁵² A.-M. Talbot, *Epigrams* 136-137. — Της ίδιας, *Two Accounts* 610. — N. Teteriatnikov, *Image* 226-233.

⁵³ N. Τρούπκου, *Γραφή εντοίχιων ψηφιδωτών*, τ. I, σ. 100, 107-109, 114-115, 147-148.

⁵⁴ Christine Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki* [Manuskripte zur Kunstwissenschaft in der Wernerschen Verlagsgesellschaft, 7], Worms 1986, σ. 260. — R. Cormack, *Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης*, στο Μαρία

του νότιου παρεκκλησίου της Μονής Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη, όπως προέκυψε από την μελέτη των παλαιογραφικών στοιχείων⁵⁵. Συνεπώς, σε μια τέτοια περίπτωση, θα μπορούσε το συγκεκριμένο συνεργείο να αποτελεί τον εμπνευστή και δημιουργό της πρώτης απεικόνισης του θέματος στο προσκύνημα, ενώ στη συνέχεια κατασκεύασε το ψηφιδωτό στον τάφο του Δημητρίου. Η άποψη του Δ. Πάλλα ότι ο εικονογραφικός τύπος της Ζωοδόχου Πηγής στη Μονή της Χώρας «παρουσιάζεται ως αν μη ολοκληρωμένος»⁵⁶ δεν φαίνεται να ευσταθεί. Παρότι ο Χριστός δεν παριστάνεται μπροστά στο στήθος της Παναγίας, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ωστόσο εικονίζεται στο εσωρράχιο του τόξου του αρκοσολίου φέροντας τον χαρακτηριστικό για το μνημείο προσδιορισμό «*Η Χώρα τῶν Ζώντων*». Έτσι, φαίνεται να δίνεται ολοκληρωμένη η εικονογραφία, με διαφορετικό όμως τρόπο, προσαρμοσμένη στον εσχατολογικό χαρακτήρα της παράστασης ο οποίος ενισχύεται μέσα από τους προσδιορισμούς που φέρουν τόσο ο Χριστός όσο και η Παναγία.

Βασιλάκη (εκδ.), *Το Πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 2000², σ. 45-76, ιδιαίτερα 66.

⁵⁵ Ν. Τρούπκου, *Γραφή εντοίχιων ψηφιδωτών*, τ. Ι, σ. 158-161. Από την έρευνα έχει καθιερωθεί η χρονολόγηση της ψηφοθέτησης των Αγίων Αποστόλων επί πατριαρχίας Νίφωνα (1310-1314) και της Παμμακαρίστου αμέσως μετά τον θάνατο του Ταρχανειώτη στα 1304 (η πιο πρόσφατη άποψη) ή στα 1310 ή 1315 (χρονολογίες που απαντούν στην παλαιότερη βιβλιογραφία). Βλ. Ν. Τρούπκου, *Γραφή εντοίχιων ψηφιδωτών*, τ. Ι, σ. 58, 62, 121 όπου παρατίθενται οι απόψεις για το θέμα της χρονολόγησης των δύο ναών. Ωστόσο, στην ίδια εργασία προτείνεται η χρονολόγηση της διακόσμησης των Αγίων Αποστόλων μετά το 1321 και ως το 1328 και του παρεκκλησίου της Παμμακαρίστου σε δύο φάσεις, με την πρώτη να τοποθετείται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα και τη δεύτερη μετά το 1328/1329 και ως το 1340. Η τελευταία άποψη είχε ήδη υποστηριχθεί από τον Γ. Βελένη (βλ. G. Vélénis, *L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos*, *Zograf* 27 (1988-1989) 103-112, σ. 107-109) και στηριζόταν σε παρατηρήσεις επί της αρχιτεκτονικής του ναΐσκου καθώς επίσης του στυλ και της γραφής των ψηφιδωτών. Οι προτάσεις αναχρονολόγησης από τη γράφουσα προέκυψαν από τον συνδυασμό της μελέτης των παλαιογραφικών στοιχείων, των διαθέσιμων στις πηγές πληροφοριών για τους κτήτορες των δύο μνημείων, της τοιχογραφίας του ηγουμένου Παύλου στους Αγίους Αποστόλους, της ερμηνείας της πλίνθινης επιγραφής στο εξωτερικό του παρεκκλησίου της Παμμακαρίστου και της νομοθεσίας που δεν επέτρεπε ταυτόχρονη συμμετοχή ενός εργαστηρίου στην εκτέλεση περισσότερων του ενός μνημείων (βλ. Ν. Τρούπκου, *Γραφή εντοίχιων ψηφιδωτών*, τ. Ι, σ. 163-164, 169). Η μόνη που απέδωσε τα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας, των Αγίων Αποστόλων και της Παμμακαρίστου στο ίδιο εργαστήριο, στηριζόμενη στο στυλ τους, είναι η Thalia Gouma-Peterson, *The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style*, στο Sl. Ćurčić – Doula Mouriki (εκδ.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989*, Princeton, NJ 1991, σ. 111-159, ιδιαίτερα 125-126.

⁵⁶ Δ. Πάλλας, *Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή* 203.

Σε ό,τι αφορά τον τύπο της δεόμενης Θεοτόκου, θα πρέπει να αναφερθεί πως πρόκειται για εικονογραφικό στοιχείο που εμφανίζεται σε παραστάσεις της Ανάληψης του Χριστού⁵⁷. Η συγκεκριμένη εορτή τελούνταν με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, παρουσία του πατριάρχη και του αυτοκράτορα, ήδη από τον 10^ο αιώνα, σύμφωνα με την περιγραφή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου⁵⁸. Δεδομένης της σημασίας που είχε στη λειτουργική ζωή του προσκυνήματος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η σκηνή της Ανάληψης κοσμούσε την αψίδα του Ιερού Βήματος του ναού. Άλλωστε, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος δεν κάνει ακριβή περιγραφή του εικονογραφικού προγράμματος του συνόλου του ναού, παρά αρκείται στην αναφορά «ἔχει μὲν γὰρ πᾶς ὁ χώρος εἰκόνας παντοίας», προτού κάνει λόγο για τη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο της φιάλης⁵⁹. Σε μια τέτοια περίπτωση, η δεομένη Παναγία στον τάφο του δεσπότη Δημητρίου θα μπορούσε να αποσυνδεθεί από την παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής στον ομώνυμο ναό εκτός των τειχών της Κωνσταντινούπολης και να συνδεθεί με το εικονογραφικό πρόγραμμά του, για το οποίο ωστόσο δεν γνωρίζουμε τίποτε.

Θα ήμασταν ιδιαίτερος τυχεροί, εάν μπορούσαμε να γνωρίζουμε το όνομα του ψηφοθέτη στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής. Η μοναδική μαρτυρία ονόματος προέρχεται από έξι επιγράμματα του Μανουήλ Φιλί, τα οποία εντόπισε ο Μανουήλ Γεδεών σε ανέκδοτο κώδικα και τα εξέδωσε ο ιερέυς Ευγένιος στο έργο του για τον ναό⁶⁰. Αναφέρονται σε ισάριθμες εικόνες της Ζωοδόχου Πηγής, του αρχαγγέλου Γαβριήλ, του Χριστού, των Τριών Ιεραρχών, του Αγίου Ονουφρίου και του Αγίου Συμεών του Στυλίου, τις οποίες ζωγράφησε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο ιερομόναχος Γαβριήλ⁶¹. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να προσδιορίζει, εάν ήταν φορητές εικόνες ή τοιχογραφίες, ενώ μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να επρόκειτο για ψηφιδωτές παραστάσεις. Ελλείπει άλλων πληροφοριών, δεν μπορεί να γίνει η σύνδεση του Γαβριήλ με την απεικόνιση των θαυμάτων των ιαθέντων Βαράγγων ή του Καλλιέργη εντός του ναού, ούτε και με το

⁵⁷ Για τη συγκεκριμένη επισήμανση και το σκεπτικό της σύνδεσης της εορτής της Ανάληψης με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Αθανάσιο Σέμογλου.

⁵⁸ Βλ. σημ. 12.

⁵⁹ Νικ. Καλ. Ξανθόπουλου, *Περὶ συστάσεως* 13.

⁶⁰ Εὐγενίου ιερέως, *Ζωοδόχος Πηγή* 57-58. Ο ίδιος δεν αναφέρει ότι ο ιερομόναχος Γαβριήλ ζωγράφησε τις εικόνες της Παναγίας και του αρχαγγέλου Γαβριήλ, παρά το γεγονός ότι παραθέτει τα σχετικά επιγράμματα. Μεταγενέστερη δημοσίευση του επιγράμματος της Ζωοδόχου Πηγής από την Α.-Μ. Talbot, *Epigrams* 144-145.

⁶¹ *PLP* τ. II, Wien 1977, αρ. 3409 (σ. 133). Εσφαλμένα δίνεται το λήμμα 3408 από την Α.-Μ. Talbot, *Epigrams* 145.

ψηφιδωτό της φιάλης και κατ' επέκταση με το συνεργείο που εργάστηκε στη Μονή της Χώρας.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση του τάφου του Δημητρίου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η απεικόνιση της Ζωοδόχου Πηγής υπήρξε μία συνειδητή επιλογή του δεσπότη Δημητρίου με άμεση αναφορά στον πατέρα του, επί της βασιλείας του οποίου επανήλθε η θαυματουργός δράση του αγιάσματος της Πηγής και το προσκύνημά της γνώρισε πολύ μεγάλη ακμή. Παράλληλα με τον εσχατολογικό χαρακτήρα της παράστασης, ο οποίος τονίζεται με την προσθήκη του Χριστού ως «Ἡ Χώρα τῶν Ζώντων» πάνω από την Παναγία, υποδεικνύεται η στενή σχέση του Δημητρίου με τον Ανδρόνικο Β΄ μέσα σε ένα μνημείο, του οποίου ο κτήτορας επίσης υπήρξε υποστηρικτής του συγκεκριμένου αυτοκράτορα. Τέλος, επισημαίνεται ότι η παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής στη Μονή της Χώρας διαθέτει ιδιαίτερη ιστορική αξία, καθώς πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα απεικόνισης αυτού του θέματος, και μάλιστα σε ψηφιδωτό, που σώθηκε ως τις μέρες μας και προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, δεδομένου ότι το μωσαϊκό στη φιάλη του ναού της Ζωοδόχου Πηγής εκτός των τειχών έχει καταστραφεί εδώ και αιώνες⁶².

⁶² Μετά την Άλωση του 1453 ο ναός καταστράφηκε, ενώ παρέμεινε μόνο η πηγή του αγιάσματος. Πάνω σε αυτήν οικοδομήθηκε ο ναός που διατηρείται ως σήμερα, ο οποίος εγκαινιάστηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1835. Αναλυτικά η ιστορία του ναού από το 1453 ως το 1835 στο Εὐγενίου ἱερέως, *Ζωοδόχος Πηγή* 54-55, 85-105, συνοπτικά στο S. Bénay, *Le monastère* 295-297. — R. Janin, *La géographie* 226.

Nikoleta Troupkou

The Tomb of the Despot Demetrius in Chora Monastery and the Virgin Zoodochos Pege

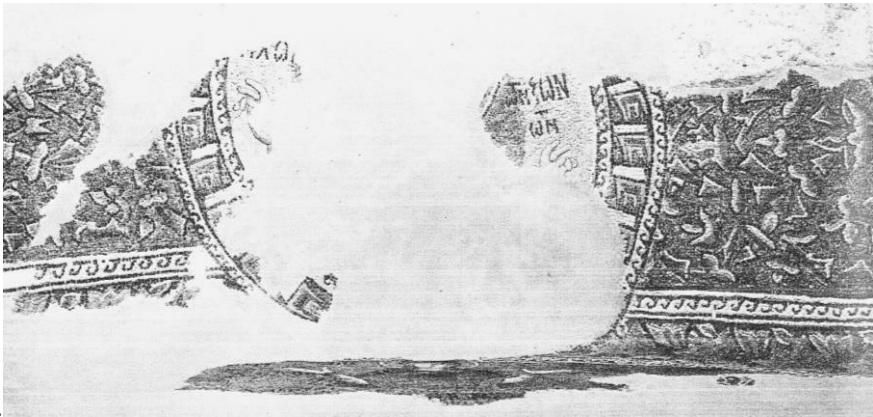
The north wall of the northern bay at the inner narthex of Chora Monastery is occupied by the tombs of despot Demetrius, son of Andronicus II, and of his wife. What survives from the elaborate mosaic decoration is the Virgin orant as “*Zoodochos Pege*” at the tympanum of the arcosolium, as well as the fragmentary depictions of Christ as “*The Chora (dwelling-place) of the Living*” and of the deceased. Some verses of the three accompanying inscriptions are also preserved.

Beyond the eschatological meaning of the iconographic type of Zoodochos Pege, its depiction in this specific tomb seems to have been a deliberate choice for demonstrating the strong relationship between Demetrius and Andronicus II. Demetrius remained loyal to his father during the civil war against Andronicus III and he was not persecuted after the latter's ascent to the throne. Moreover, his burial place lies in a monument whose founder, Theodore Metochites, was a close friend and fervent supporter of Andronicus II. As for the monastery of Zoodochos Pege in Constantinople, it was only during the reign of Andronicus II that it regained its splendor, when the miraculous healings from the *hagiasma* commenced again, after having ceased in the period following the Latin conquest in 1204. In addition, the restoration of the *phiale* of the Pege shrine after its collapse in 1306 may have been completed under the auspices of Andronicus II, probably by the atelier which later worked in the decoration of Chora Monastery. Therefore, it can be argued that the mosaic of the arcosolium has a connection to the iconography of Zoodochos Pege, as developed in the homonym monastery, and to its great benefactor.

α.

β.

Εικόνα 1. Μονή της Χώρας, εσωνάρθηκας, βόρειο διαμέρισμα. Τάφος του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου και της συζύγου του. Λεπτομέρεια του τυμπάνου του αροκοσολίου (α) και του εσωραχίου (β).
(από: P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, τ. II, New York 1966, πίν. 551 και 552b)